

Bódán Zsolt

A Békéscsabai Casinó a reformkorban

Az elmúlt évtizedekben, különösen a rendszerváltás utáni időszakban, megélenkült hazánkban a civil társadalom története iránti érdeklődés. A kérdést országos szinten vizsgáló, összefoglaló munkák mellett¹ megjelentek egy-egy térség vagy település civil önszervezését társadalomtörténeti szempontból elemző kutatások eredményei is,² miközben a makroszinttől a mikro felé haladva jutott el a kutatói érdeklődés az egyesületek sok szempontú, belső működését, társadalmi beágyazottságát is vizsgálat alá vonó kérdésfeltevésekig.³ Ez utóbbi, mikroszintű vizsgálatok jelentősége elsősorban abban áll, hogy általuk megismerhetővé válik, „az egyleti tevékenység során hogyan konstruálódnak a társadalmi viszonyok, az egyének milyen viszonyban állnak egymással, mi valósul meg a szakirodalomban feltételezett demokratizmusból, mit jelent a gyakorlatban a »rendi határok átlépése«.”⁴

Egyetlen konkrét egyesület, a reformkori Békéscsabai Casinó⁵ fókuszba állításával jelen tanulmány is ez utóbbi szempontoknak igyekszik megfelelni. Mikroszintű vizsgálat keretében, esettanulmány formájában mutatja be egy vidéki kaszinó működésének jellegzetességeit az 1848-as forradalmat megelőző években. Részletesen foglalkozik az egyesület alapításának körülményeivel, az alapításkor megfogalmazódó célkitűzések és szellemiség gyakorlati megvalósításával, a kaszinó szervezeti felépítésével, a vezetés módszereivel és technikáival, valamint a tagság társadalmi összetételével és tagfelvételi gyakorlatával. Vizsgálja továbbá az egyesület működésének tárgyi-dologi feltételeit (épület, felszereltség, gazdálkodás), és a könyvtárat, illetve a hozzá kapcsolódó olvasási kultúrát is bemutatja.

A kutatás elsődleges forrását a Békéscsabai Casinó 1842–1848 között vezetett jegyzőkönyve jelenti, de emellett a korszak más típusú levéltári dokumentumaira és a korabeli sajtó kapcsolódó híradásaira is támaszkodik az elemzés.

A KASZINÓ MEGALAPÍTÁSA, CÉLJAI, ESZMEISÉGE

Az 1830-as, 1840-es években Békés megyét is elérte az az egyesületalapítási hullám, amely Széchenyi híres kaszinóalapítása nyomán végigvonult az országon.⁶

¹ Pór (szerk.) 1988; Reisz 1988; Pajkossy 1993a, 1993b; Eöry 2017.

² Bősze 1997; Dominkovits 1994; Tóth 2005; Erdész (szerk.) 2018.

³ Murányi 1993; Tóth 1998.

⁴ Tóth 2001: 51.

⁵ Amennyiben a konkrét egyesületre utalunk, a forrásként használt jegyzőkönyvben szereplő „Casinó” írásmódot használjuk a szövegben, más esetekben, amennyiben általában az egyesület-típusra utalunk, a „kaszinó” írásmóddal élünk.

⁶ Pajkossy 1993a: 7; Fülöp 1978: 95–100; Eöry 2017: 811–817.

Ennek keretében a megye valamennyi fontosabb településén megalakultak az első olvasó-, illetve társalkodóegyletek. Legelőbb Békésen jött létre olvasótársaság 1831-ben, melyet 1840-ben kaszinóalapítás is követett a városban, míg a megye első „valódi” kaszinójának létrehozásával Orosháza büszkélkedhetett 1835-ben. Hat évvel később, 1841-ben a megyeszékhely Gyulán szervezték meg a kaszinót, amely elnevezése – Békés Megyei Kaszinó – és „rendszabálya” alapján már nemcsak a település, hanem az egész vármegye területéről remélte toborozni tagságát,⁷ majd 1848-ban szintén Gyulán olvasótársaság is alakult. Közben 1842-ben Békéscsabán, illetve 1844-ben (más források szerint már 1837-ben) Szarvason is létrejött a kaszinó, utóbbi településen két évvel később olvasótársaság is szerveződött. Ezek mellett a Mezőberényben 1845-ben felállított olvasótársaság tette teljessé Békés megye reformkori olvasó- és társalkodóegyleteinek sorát.⁸ Ahogy azt az előbbi felsorolás mutatja, a csabai kaszinó megszületésekor már több közvetlen megyebéli példa is állhatott az alapítók előtt, melyeken keresztül akár személyes tapasztalatokat is szerezhettek az egyesületi élet mibenlétéről.⁹

A jegyzőkönyv tanúsága szerint az egyletalapításra irányuló konkrét szervezési munkálatok 1842 augusztusában indultak meg, mikor is négyfős választmány állíttatott fel az alapszabály kidolgozása, valamint az egyesületnek helyt adó ingatlanra vonatkozó bérleti szerződés előkészítése és a megfelelő bútorzat beszerzése céljából. A következő hónapban tartott választmányi ülésen, amellyel, hogy az egyesület tényleges alapításának határidejét is kitűzték, döntöttek az eredeti „Olvasó egyesület” elnevezés „Casinó” címre való változtatásáról is, mivel azt „az olvasási és mulatási kettős célnak” inkább megfelelőnek találták. Magára a hivatalos alakuló közgyűlésre és az első tisztikar megválasztására egy bő hónappal később, 1842. október 15-én került sor.¹⁰ Már az előkészítő munkálatokban oroszlánrészt vállaltak a helyi liberális ellenzék meghatározó személyiségei, Omaszta Zsigmond és Urszinyi Andor, akiknek többek között a település 1845-ös örökvltságában is irányító szerep jutott. Mindketten vezéregyéniségei voltak a kaszinó szabadságharcig tartó első korszakának, előbbi az 1847-ig évről évre újraválasztott elnökeként, utóbbi az egyesület legaktívabb, négy tisztújításon is megválasztott vezetőségi tagjaként.¹¹

Bár a kaszinó alapszabálya az egyesület céljairól nem nyilatkozik, az ülések jegyzőkönyveiben több erre utaló bejegyzést is találhatunk. Az alapítók egyrészt ön- és közművelésre vonatkozó célokat fogalmaztak meg, úgymint „olvasási és

⁷ MNL BéML V. A. 326.b.1. 12. dosszié. A Békés Megyei Kaszinó rendszabályai (1841. nov. 1.).

⁸ Bonyhádi Gyula megyefőnök jelentése a megyében 1849 előtt működő egyesületekről: MNL BéML IV.B.152. a./1. 61/1851. Az egyesületalapítások adatai: Pór (szerk.) 1988: 151–183; Fülöp 1978: 97–99; Hajnal 1878: 10.

⁹ Haan Lajos nevét például – aki a kezdetektől meghatározó személyisége volt a csabai kaszinónak – szintén megtaláljuk a békési kaszinó 1840-es tagnévsorában (Hajnal 1878: 10).

¹⁰ MNL BéML X. 58. 1. 9–11.

¹¹ Mindketten a Békés megyei nemesi-értelmiségi, honorációr réteg jellegzetes, aktív közéleti szerepet vállaló képviselőinek tekinthetők: jogi végzettség, uradalmi ügyészi állás, megyei hivatal és táblabírói cím. Rövid életrajzaik: Héjja 2009: 404–406, 498–500.

eszmecserélési komoly cél”, „a honi irodalom támogatása”, „a haza és külföld viszonyaival megismerkedni”, „mentől több olvasmányt a közönség elibe vinni”, „hasznos ismeretek terjesztése a felvilágosítás által”. Törekvéseik másik része arra irányult, hogy megfelelő hely és alkalom biztosításával, rendezvények, „kedélyvidító multság ‘s társalgás” szervezésével hozzájáruljanak a helyi társas élet felendítéséhez.¹² Ezekkel összhangban, mintegy az egyesület addigi működésére is reflektálva fogalmazta meg dr. Réthy Pál választmányi elnök a kaszinó hitvallását 1845-ben:

„A casinoi társulatok [...] egy egész városnak míveltebb közönségét mint egy-egy családba alakítván, a közös eszmecserére, elmesúrlódásra, és közremunkálkodásra tágabb mezőt nyújtanak. Azok által a közös erő egy kitűzött célra hathatósabban öszvemunkálódhatnak, s így a casinók a legüdvösebb intézetek létrehozására, az erkölcsi erő és tudományosság kifejtésére mintegy magtárakul szolgálhatnak. [A tagok] a casinoi egyesületet mindenkoron, mint a szellemi kifejlődésnek hathatós emeltyűjét, mint a finomabb társalgásnak iskoláját, úgy tekintsék.”¹³

A reformkori társaskörökről a szakirodalomban kialakult általános képpel összhangban, a jegyzőkönyvek alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a csabai kaszinó szellemiségét a hazafias érzés, a liberális ellenzékkel való eszmei azonosulás határozta meg. Konkrétan tetten érhető ez például az egyet hírlaprendeléseinek: „A tisztelt egyesület tagjai a haladási elvet vallják sajátjuknak, ahhoz képest a választmány kizárólag csak az eme elvet jelképpül viselő hírlapokat vélné megszerzendőnek.”¹⁴ Ennek megfelelően döntött például a választmány 1842 decemberében a német nyelvű lapok megrendelése kapcsán a „lipcsei közönséges hírlap” megszerzése mellett, „nem titkolhatván el azon sajnálatos érzést, melyet az ágostai közönséges hírlapnak a magyar érdekek elleni folyamatos harcza minden igaz hazafi kebelében gerjeszt”.¹⁵ Még szembetűnőbb ez a hozzáállás a *Pesti Hírlap* esetében, melynek előfizetését egy fél évre le is mondta a kaszinó, miután 1844-ben Kossuthot eltávolították az éléről, a választmány pedig megbízatást kapott, hogy „mihelyt annak hivatásos tudomásába jönne: Kossuth Lajos melyik hírlapba dolgozik? vagy pedig tulajdon hírlapja a szabadítékot megkapja é? azonnal Kossuth Lajos hírlapjára fizessen elő.”¹⁶

A könyvek vásárlásánál szintén világosan megjelenik az egyesületnek a nemzeti eszme mellett elköteleződése: „A casino könyvbeszerzésben a jó német műveket semmiképpen mellőzni vagy kirekeszteni nem akarja, azonban mégis a jó magyar műveknek mindenkor, hazafiúi kötelességénél fogva, elsőbbséget

¹² MNL BÉML X. 58. 1. 9, 25, 63, 150.

¹³ MNL BÉML X. 58. 1. 103.

¹⁴ MNL BÉML X. 58. 1. 9–10.

¹⁵ MNL BÉML X. 58. 1. 15.

¹⁶ MNL BÉML X. 58. 1. 53.

ad.”¹⁷ További példaként említhető a kaszinói termék díszítése céljából az „érdemes honfiak arcképeinek beszerzésére” tett indítványa a választmánynak 1846-ból. Ez utóbbiak alatt egyébiránt a reformkor nagyjait értették a kaszinói tagok: Kossuth, Széchenyi, Deák, Wesselényi, Batthyány Lajos és Kálmán, Bezerédy István. Sőt ennek az esetnek a kapcsán az is kiderült, hogy a kaszinó a közteherviselés elvével is azonosult, szorgalmazván „oly férfiak arczképeinek meghozatalát, kik az adót nem csak elvileg fogadták el, hanem már földesúri birtokaiktól adót fizetnek is”.¹⁸

A KASZINÓ SZERVEZETE, MŰKÖDÉSE

A Békéscsabai Casinó szervezeti felépítése az egyesületi alapszabály révén rekonstruálható,¹⁹ míg a jegyzőkönyvi bejegyzések alapján a szervezet működése, a feladatkörök, az egyes tisztségek és testületek egymáshoz való viszonya is megragadhatóvá válik. Az alapszabály IV. pontja a következőképpen rögzítette az egyesület tisztikarának összetételét: „Az egyesületnek van két elnöke, kik közül az egyik, mint egyesületi elnök a közgyűléseknél; a másik, mint választmányi elnök, a választmányi üléseknél elnökösködik; – továbbá egy jegyzője és egy levéltárnoka, egy ügyésze, ki egyszersmind rendbiztos is, egy pénztárnoka és ezeken kívül hét igazgatósági tagja.”²⁰ Ehhez képest annyi változás történt az évek során, hogy az 1844/45-ös évre két gazdával bővül a tisztviselek sora, illetve hogy a választmányban rendszerint csak 5-6 fő volt az elnök mellett, az alapszabályban rögzített 7 tagot egyetlen alkalommal sem választottak.

Az elnök volt a kaszinó legfontosabb tisztviseleje, nagy tekintélyű, a nyilvánosság előtt az egyesületet képviselő személy, ő vezette a közgyűléseket, szerepe azonban inkább formális volt, semmilyen külön jogosítvánnyal nem rendelkezett, a napi ügyvitelbe nem folyt bele. Jól mutatja ezt a sajátos elkülönülést az egyesület vezetésétől, hogy a választmányi üléseken, melyeken a választmányi tagok mellett a tisztikar többi tagja is rendszeresen szerepelt, az elnök soha nem jelent meg, így lényegében önként vonta ki magát az egyleti élet tényleges irányításából.

Az egyesület pénzügyeiért a pénztárnok felelt, ő gyűjtötte a tagdíjakat, intézte a kifizetéseket, kisebb ügyekben a választmány, nagyobbakban a közgyűlés jóváhagyásával. Tevékenységéről a féléves és éves elszámolás mellett havi írásos számadással is tartozott a választmánynak.

¹⁷ MNL BéML X. 58. 1. 104.

¹⁸ MNL BéML X. 58. 1. 140–143.

¹⁹ MNL BéML X. 58. 1. 3–7. A Békéscsabai Casinó alapszabálya a korszakban elterjedt mintákat követte, melynek alapját Széchenyi Pesti Casinójának az alapszabálya jelenthette, közvetlen előzménye pedig a Békés Megyei Kaszinó alapszabálya lehetett, mellyel nagyrészt szószerinti egyezést mutat a csabai alapszabály (MNL BéML V. A. 326. b./1. 12. dosszié. A Békés Megyei Kaszinó rendszabályai [1841. november 1.]).

²⁰ MNL BéML X. 58. 1. 3.

Az 1844/45-ös évben az egyesület önálló gazdálkodást folytatott, vagyis a más években bérbe adott játékjogot maga kezelte, így erre az évre két gazdával bővült a tiszttakar, akiknek elsődleges feladata a játékpénzek kezelése volt – amit közvetlenül a pénztárnok ellenőrzött –, de ebben az időszakban a kaszinói vagyron felügyeletével (dologi javak, leltárellenőrzés) is ők voltak megbízva. Tevékenységükről a választmánynak kellett elszámolniuk, melynek egyébként a tisztikar többi tagjához hasonlóan teljes jogú, szavazattal bíró tagjai voltak.

A rendbiztos-ügyész kettős feladatot töltött be: kötelessége volt egyfelől az illendő magaviselet felügyelete a kaszinóban, valamint az illetéktelen személyek eltávolítása a kaszinó termeiből, másfelől az egyesület jogi képvisellete, például az elmaradt tagdíjak „szóbeli pör” által történő behajtása. Nem meglepő módon ezt a tisztséget a reformkorban mindvégig jogi végzettségű személy látta el.

A levéltárnok az egyesület iratainak őrzése mellett lényegében a könyvtárosi feladatokat látta el. Az ő kötelessége volt a könyvtári állományról a naprakész leltár vezetése, valamint a kölcsönzések intézése is.

A jegyző elsődleges feladata a választmányi ülések és közgyűlések jegyzőkönyveinek vitele, valamint a kaszinó levelezésének bonyolítása volt. Már csak feladatából adódóan, ő is részt vett a választmányi üléseken, annak az ülnökhöz hasonlóan szavazattal bíró, teljes jogú tagja volt.

Az egyleti élet irányításában a tisztikar eddig bemutatott tagjai mellett két testületnek, a választmánynak és a közgyűlésnek jutott kiemelkedő szerep. Előbbi a napi ügyek vitelét, az egyesület folyamatos működését biztosította, döntési joggal bírt kevésbé jelentős kérdésekben, s kisebb összegű kifizetésekről is rendelkezhetett, a nagyobb horderejű kérdéseket pedig előkészítette a közgyűlés részére, valamint gondoskodott a közgyűlési határozatok végrehajtásáról. A választmány élén a választmányi elnök állt, ez lényegében az egyesület második legmagasabb pozícióját jelentette (az 1847-es tisztújításkor alelnökként szerepel). Az egyesület legaktívabb tagjaiként a korszak választmányi elnökei a csabai kaszinó életének legfontosabb személyiségei voltak. Az elnök mellett 5-6 ülnök (igazgatósági tag), valamint az egyesület tisztikara vehetett részt szavazati joggal a választmányi üléseken. A választmányi elnök kiemelt szerepét mutatja, hogy szavazategyenlőség esetén ő alkotta a mérleg nyelvét, vagyis ilyenkor kettőnek számított a szavazata. A folyó ügyek elintézésére (bál rendezése, bútorok vásárlása stb.) a választmány alváltmányt jelölt ki, melynek tevékenységét el is számoltatta a soron következő üléseken. Az alapszabály szerint havi egy alkalommal, minden hónap első napján volt választmányi ülés, a gyakorlatban azonban sokkal rugalmasabban kezelték ezt a kérdést: bár minden évben legalább tíz alkalommal összeült a választmány, az ülések időbeli eloszlása nem volt egyenletes. Jellemző módon a nyári hónapok akár egyetlen tanácskozás nélkül is eltelhettek, miközben az év többi részében két-három is tarthattak havonta. Az 1845-ös évben például április és szeptember között egyetlen alkalommal sem ült össze a választmány a gazdálkodók és hivatalnokok temérdek munkájára hivatkozva, sőt javaslatba hozta, „hogy a nyári munka idő alatt, vagyis júni. júl. és aug. hónapokban ülések nem

tartódván, az szünidőszakká jelöltessék ki”.²¹ Ugyanezen év végén pedig arra vonatkozó határozati javaslat született, hogy a választmány rendszeres működésének biztosítása érdekében a tisztikar létszáma további két taggal egészíttessen ki, „mivel a választmányi tagok a gyűlésekre törvény szabta számban meg nem jelenvén, azokat halogatni, és így a Casino ügyeinek hátramaradást szenvedniök kellett.”²²

A közgyűlés volt az egyesület legfontosabb döntési fóruma, melyen minden részvényes (egyesületi tag) megjelenhetett, és ahol minden tag egyenlő szavazattal rendelkezett. Az egyesületi elnök vezetésével ült össze, alapszabály szerint évente négy alkalommal. Az első minden évben a tisztújító közgyűlés volt, amelyen az egyesület adott évi tisztikarát megválasztották. Emellett a közgyűlés döntött az alapszabály módosításáról, hagyta jóvá az új tagok felvételét, illetve határozott a nem megfelelő magaviseletű tagok kizárásáról, ellenőrizte a pénztárnok korábban választmány által már jóváhagyott beszámolóját, és általában határozott a fontosabbnak ítélt ügyekben a választmányi ülések jegyzőkönyvének átvizsgálása után. Bár az alapszabályban lefektetett elvek szerint a közgyűlés és választmány viszonya és jogköre egyértelműnek tűnik – a nagyobb horderejű kérdésekben a közgyűlés a döntő szó, míg a napi ügyek vitele a választmány feladata –, a jegyzőkönyvi bejegyzések alapján ez inkább egy sajátos dinamikával rendelkező, képlékeny kapcsolat lehetett. Az egyesület működésének kezdeti időszakára a választmány nagyobb önállósága és határozott irányító szerepe volt jellemző, az 1844-es évtől kezdve azonban a másik irányba billent át a mérleg, s a közgyűlés szerepe az egyesület irányításában egyértelműen megnövekedett. Ebben az évben például az előírt négy alkalom helyett tízszer tartottak közgyűlést a csabai kaszinóban, és volt, hogy pusztán egyetlen pont megtárgyalása végett. A megváltozott viszonyt jól mutatja például egy, a választmány által tett 133 forintos könyvvizsgálás esete 1844-ből, amit ugyan a közgyűlés utólag jóváhagyott, de a későbbiekre nézve úgy módosította az alapszabályt, hogy „a rendes kiadások fölött ugyan mindenkor, sőt a rendkívüliek fölött is 50 pengőforint erejéig a választmány intézkedhessék, az ezen összeget felülmúlókra ellenben intézkedési jogait a közgyűlés fenntartja”.²³ A választmány súlyának csökkenését mutatja, hogy a következő években már az apróbb kérdésekben is rendszeresen kikérte a közgyűlés véleményét.²⁴ A két testület viszonyának mélypontját az 1845. decemberi váltság jelentette, mikor is a „ferbli-ügy” kapcsán a választmány egy része – élén az

²¹ MNL BéML X. 58. 1. 86–87.

²² MNL BéML X. 58. 1. 105. Végül egyik határozati javaslatot sem támogatta a közgyűlés, és a választmány tagjait az addigi feltételek mellett a folyamatos fenntartás működésére intette. Az alapszabály IX. pontja alapján az üléseken mindig legalább 5 főnek jelen kellett lennie a választmányi tagok, illetve egyéb tisztviselők közül, emiatt volt bizonytalan a választmány működése a tagok elmaradása esetén.

²³ MNL BéML X. 58. 1. 43.

²⁴ 1846-ban például a tekeasztal kiszakításának ügyében, az ajtó előtti lámpa, vagy éppen a beszerzendő kályha típusának kérdésében is a közgyűléshez fordultak, „mert a választmány nem akar túllépni megbízatása körén” (MNL BéML X. 58. 1. 99).

elnökkel – benyújtotta lemondását. Történt ugyanis, hogy 1845 novemberében a választmány a ferblit és más hazardjátékokat kitiltotta a kaszinóból. Mivel a tiltás ellenére a kártyajátékok tovább folytak a kaszinó termeiben, a szabályszegek elítélése céljából a választmány panaszt terjesztett a soron következő közgyűlés elé. A közgyűlés, miközben csak „ünnepélyes rosszallását” fejezte ki a szabályszegekkel szemben, szavazattöbbséggel döntött a betiltott játékok újbóli engedélyezéséről, tekintettel arra, hogy „a ferbli játék eltiltása által számos részvényes tagok mulatozásaikban korlátozva lennének”. Ezek után a választmányi elnök és több társa a másnapi rendkívüli közgyűlésen lemondott.²⁵

A közgyűlés szerepének növekedése a választmánnyal szemben – noha nem teljesen áll összhangban a két testület alapszabályban rögzített viszonyával – a „demokratikus működés” erősödésére utal az egyesület életében. Érdekes lehet megvizsgálni ebből a szempontból azt a kérdést is, hogy mennyiben érvényesültek a kaszinó mindennapjaiban azok a demokratikus alapelvek, melyek az alapszabályban rögzítésre kerültek. A tisztikar megválasztása, a tisztviselői kar rotációja, az egyesületi tagok aktivitása, részvétele az egyesület ügyeinek intézésében érdekes és sokatmondó vetületei lehetnek ennek a kérdésnek. Megvizsgálva például a tisztújításokat, látható, hogy bár az alapszabály szerint annak titkos szavazás útján kellett volna zajlania, az elnök esetében általános (vagyis a szavazatok 50%-át meghaladó), míg a tisztikar további tagjai esetében egyszerű többséggel, a gyakorlatban a választás számos esetben közfelkiáltással történt. 1845 novemberében például az ülnököket leszámítva valamennyi kaszinói tisztséget ez utóbbi módon töltötték be.²⁶

Szintén sokat elárul erről a kérdésről a tisztviselők rotációja az 1842–1847 közötti időszakban. A szóban forgó hat évben a tisztikar 59 választható helyét 38 fő töltötte be, akiknek a fele, 19 fő, egy alkalommal lett csak megválasztva, további 6 fő két alkalommal, míg 7 fő három, újabb 4 fő négy alkalommal. Legtöbbször a kaszinó elnökét választották újra, ő hat éven keresztül folyamatosan töltötte be tisztségét.²⁷ Bár a tisztikarba való bekerülés lehetősége adott volt, s a tisztviselők rotációja is elég jelentősnek mondható, a számok alapján az is jól látszik, hogy az egyesület tényleges irányítása egy szűkebb kör, egy különösen aktív 5-10 fős csoport kezében összpontosult. Ez persze nem feltétlenül jelenti a demokratikus működés valamiféle hiátusát, hiszen egy ilyen méretű egyesület működőképességének biztosításához szinte szükségszerű a vezetés egy kisebb

²⁵ MNL BÉML X. 58. 1. 106–113.

²⁶ MNL BÉML X. 58. 1. 96.

²⁷ A csabai kaszinó leggyakrabban újraválasztott képviselői a következők voltak: Omaszta Zsigmond, 1842–1847 között elnök, 6 alkalommal megválasztva; Urszinyi Andor, 1842–1843-ban rendbiztos, majd 1843–1845-ben, illetve 1847-után választmányi elnök, 4 alkalommal megválasztva; Réthy Pál, 1842–1843-ban és 1845-ben választmányi elnök, majd 1846–1847-ben ülnök, 4 alkalommal megválasztva; Haan Lajos, 1842–1844-ben és 1845-ben jegyző, majd 1847-től ülnök, 4 alkalommal megválasztva; Hücke József, 1843–1844-ben levéltárnok, majd 1844–1845-ben és 1846–1847-ben ülnök, 4 alkalommal megválasztva.

körben való koncentrálódása, különösen, ha az elszámoltathatóság elve érvényesül, és a közgyűlés felügyelő szerepe biztosított.

Az egyesületi tagok aktivitása, a részvétel igénye az egyesületi ügyekben maga is érdekes vetülete a demokratizmus kérdésének. A választmányi üléseken való megjelenések kapcsán már látható volt, hogy maguk a megválasztott tisztviselők sem mindig éltek jogukkal, illetve feleltek meg kötelességüknek, és itt is a fentebb már említett 5-10 fős szűkebb csoport meghatározó szerepével találkozunk. Arról viszont, hogy a közgyűléseken a tagság milyen fokú aktivitásával lehetett számolni, csak közvetett adataink vannak, mivel névsorokat nem tartalmaznak a közgyűlési jegyzőkönyvek. Beszédese példának tűnik mindenestre az 1843. novemberi tisztújítás, mikor is a kaszinói elnököt 21 szavazattal 1 ellenében, tehát a jelölttel együtt 22 fő részvételével választották meg a közgyűlésen.²⁸ Még akkor is, ha csak egy éve működött az egyesület, s a tagság létszámáról nincsenek pontos adatainak, egy 11 fős tisztikart megválasztó közgyűlés létszámának ez meglehetősen szerény, és kifejezetten alacsony tagi aktivitásról tanúskodik. Egy másik eset szintén megvilágítja a tagság közömbös hozzáállását a kaszinó ügyeihez: 1845-ben „indítványoztatott, hogy közgyűlések tartása alatt a kellő csend megtartása végett minden játékot tilttassanak el”,²⁹ amit a közgyűlés meg is szavazott. Ez azt mutatja, hogy azok a tagok, akik nem vettek részt a közgyűlésen, de a kaszinóban töltötték – zajos játékkal – idejüket, valós problémát jelentettek.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a demokratikus elvek mentén szerkesztett alapszabály döntően a gyakorlatban is érvényesült az egyesület életében – például a tagok kaszinón belüli jogegyenlősége, rendszeres tisztújítások, elszámoltatható tisztikar stb. –, noha bizonyos esetekben nem alkalmazták következetesen (pl. tisztújítások módja), miközben a jegyzőkönyvi bejegyzésekből egy a demokratikus jogainak használatát még csak tanuló, s a kaszinó ügyei iránt is meglehetősen passzivitást mutató egyesületi tagság képe rajzolódik ki.

A KASZINÓ TAGSÁGA

„A békéscsabai casinónak tagja lehet akármely renden lévő, jó erkölcsű s illendő magaviseletéről ismert férfiú”³⁰ – olvasható az alapszabály első pontjában. Az egyesület tehát rendi állásától függetlenül minden tisztos férfi előtt nyitva állt, kirekesztette viszont egyesületi tagságából a nőket. Ez ugyan nem számított kirívónak a korban, sőt inkább jellemző gyakorlat volt, hiszen, ahogy Fülöp Géza megállapítja, „a reformkori olvasóegyleteknek rendszerint a nők is tagjai lehettek, a kaszinók és társalkodóegyletek életében azonban általában csak mint vendégek vehettek részt, többnyire a társas összejöveleteken, közös mulatságo-

²⁸ MNL BÉML X. 58. 1. 33.

²⁹ MNL BÉML X. 58. 1. 112.

³⁰ MNL BÉML X. 58. 1. 3.

kon, bálokon”.³¹ Persze ellenpéldát is találhatunk, és nem is kell messzire eltávolodnunk Békéscsabától: a két évvel korábban alakult békési kaszinó tagjainak sorában négy hölgy neve is szerepelt, akik közül az egyik ráadásul hajadon volt.³² A jegyzőkönyvekből rekonstruálható kaszinói tagság összetételének elemzése alapján kijelenthetjük, hogy bár szorosabb értelemben vett rendi kötöttségek az alapszabálynak megfelelően nem voltak, a társadalmi választóvonalak bizony működtek a csabai kaszinó esetében is. A szűrőt a tagfelvétel módja és a tagdíj összege jelentette.

A részvény megváltásával létrejövő tagság három évre szólt, és annak leteltével megújítható volt, a tagsági idő alatt azonban az alapszabály értelmében nem lehetett felmondani. A gyakorlatban persze igen, ha például a tag elköltözött, mint a Csabáról elhelyezett Dorner hadnagy, máskor azonban nem, mint azt Tornyosy Mihály esete is mutatja, aki 1843-ban akart kilépni, mondván, „nem ily társaságba való”, a közgyűlés azonban nem fogadta el kilépési szándékát, s őt továbbra is az egyesület tagjának tekintve, követelte tőle az elmaradt tagdíjat.³³

A kaszinói tagság tehát hosszú távú és rendszeres anyagi teherrel járó elköteleződést jelentett, amit csak biztos anyagi háttérrel rendelkezők vállalhattak fel, annál is inkább, mert a csabai kaszinó tagdíja a korszak más egyesuleteivel összevetve nem számított éppen alacsonynak: azt az induláskor 8 pengőforintban állapították meg, majd egy évvel később 5-re csökkentették, végül 1847-ben 6 forintra emelték.³⁴ Fizetési kedvezményt a vidéki tagok sem kaptak, csak a részvényt év közben kiváltók kérhettek időarányos csökkentést. És hogy mit is jelentett ez az összeg a helyi viszonyok között? 1846–1847-ben Urszinyi Andor választmányi elnök hadiadója 18 pengőforint volt, amivel az adózók listáján a középmezőnyben helyezkedett el.³⁵

Az alapszabály értelmében azoknak, akik kaszinói tagok kívántak lenni, az elnöknél kellett jelentkezniük, később elég volt szándékukat bármely részvényes tag által a választmánynál jelezni. A jelölről a választmány döntött titkos szavazással, amit később a közgyűlés hagyott jóvá. Kérdéses esetekben a döntést elhalasztották, mint tették ezt Fay Jakab jelentkezésekor, mert őt a „jelenlévő tagok

³¹ Fülöp 1978: 107.

³² Hajnal 1878: 10.

³³ MNL BéML X. 58. 1. 37.

³⁴ A békési kaszinóban 10 forint volt a tagdíj 1840-ben, amit egy évvel később 4 forintra mérsékeltek (Hajnal 1878: 5–12). A székesfehérvári úri kaszinó 10, „a polgári kaszinó 3, a pápai 2, a pápai nemesi 5, a győri olvasótársaság 5, a veszprémi olvasótársaság 6 pengőforintban állapította meg az éves tagdíjat” (Murányi 1993: 22). A debreceni úri kaszinó 12 pengőforint tagdíjjal indult 1833-ban, míg az 1841-ben alapított polgári kaszinó 2 pengőforint tagdíjat állapított meg (Tóth Ágnes 1998: 84–89). A pesti egyesületek tagdíjai 5–12 pengőforint között változtak a korszakban, kivéve az országos elitet tömörítő Nemzeti Casinót, mely 100 forintos tagdíjjal indult, amit egy évvel később 50 forintra mérsékeltek (Tóth Árpád 2005: 151). További reformkori egyesületi tagdíjakról lásd még Fülöp 1978: 115–116. Ezen adatok alapján a csabai kaszinó tagdíja a középmezőnybe tartozik, ott azonban inkább a felső szint felé közelít.

³⁵ Erdei 1991: 778.

közül senki nem ismeri”.³⁶ A titkos szavazás módot jelentett a jelöltek szelektálására, és egyfajta szűrőként működhetett az egyesület részéről, ennek értelmében a jelentkezés természetsszerűleg nem jelentett automatikus felvételt. A jegyzőkönyvben több példát is találunk az elutasításra, „meg nem felevén a casinói törvények igényeinek” indoklással: Friedenstein József (1844); Fay Jakab (1844); Schmidt Károly (1845); Friedenstein Henrich (1846).³⁷ Utóbbi tagfelvételi ügy kisebb botrányt keltett a csabai kaszinóban, mivel a jelöltet azután, hogy a választmány elutasította, néhány nappal később a közgyűlés Haan Lajos javaslatára mégis a tagjai sorába fogadta. Majd nem sokkal ezután a *Pesti Divatlap*ban egy „úgy a választmány, valamint az egész casinói testület tetteit gyanúsító cikk” jelent meg álnév alatt az esetről, amire a választmány a rendbiztost és a kaszinói jegyzőt bízta meg „Friedenstein casinói tag titkos választása ügyét felvilágosító levél írására”.³⁸ Az ügy háttere nem teljesen egyértelmű. Mivel izraelita jelentkezőről van szó, talán emiatt nem tudott a felvételével a választmány az egyesület alapszabályában rögzített nyitottsága ellenére sem megbékélni.³⁹

Ezt az esetet leszámítva is problémás a zsidósághoz fűződő viszonya az egyesületnek, annak ellenére, hogy van néhány izraelita tagja a kaszinónak, például Berger Móricz és Vilmos vendéglős és kocsmabérlő, Brayer Ábrahám árendátor, illetve Fay Ábrahám. Talán nem véletlen, hogy a jegyzőkönyvben rögzített 3 kizárási eset közül kettő is körükből került ki. Előbb Fay lett kizárva 1846-ban, erkölcsi okokra hivatkozva, tagdíjtartozás miatt, abban az évben, mikor az egyesület tagjai között tömeges méreteket öltött ez a „vétség”, majd néhány hónappal később Brayer Ábrahámról olvashatjuk a következőt a jegyzőkönyvben: „A casinói tag jellemével meg nem egyeztethető dolgokba keveredvén a részvényesek sorából kitöröltetik.”⁴⁰ A harmadik kizárás szintén erkölcsi okokra hivatkozva történt, ez esetben azonban a részletes indoklás már valóban megerősíteni látszik ezt: 1847-ben Kerekes József ügyvéd, aki „kéjhölgyek szobájából részegen kijővén az ivóházban pofozkodott [...], botrányos tettei miatt” lett kitörölve a kaszinói tagok sorából.⁴¹

A teljes jogú tagság mellett a kaszinó szolgáltatásait vendégek is igénybe vehették vendégkönyv használata mellett, ha egy tag bevezette őket. Az induláskor vendégnek számított minden Békéscsabán kívüli lakos, sőt a városban

³⁶ MNL BéML X. 58. 1. 28, 44, 55.

³⁷ MNL BéML X. 58. 1. 49, 55, 93, 114.

³⁸ MNL BéML X. 58. 1. 116–117.

³⁹ Nem tudjuk, hogy az illető azonos-e azzal a lakóval, aki a kaszinó első bérleténél szomszédként számos kellemetlenséget okozott a kaszinó részvényeseinek, amiről a kaszinó működésének körülményei kapcsán lesz részletesen szó. Elképzelhető tehát, hogy korábbi személyes konfliktus húzódik az ügy hátterében.

⁴⁰ MNL BéML X. 58. 1. 120, 127. A zsidósághoz való viszony a közeli Orosháza kaszinójában is problémás volt: 1841-ben, miután a tagok sorába egy izraelita bérlő felvételét, három uradalmi tiszt tiltakozásul kilépett, egyúttal az újonnan felvett tagot is kilépésre készítette (Orosházáról. *Pesti Hírlap* 1841. augusztus 28. 583). Az izraeliták reformkori egyesületi befogadásának lassú térnyeréséről: Silber 1992.

⁴¹ MNL BéML X. 58. 1. 151.

állomásozó katonatisztek is, később azonban módosítottak az alapszabályon, és lehetővé tették a vidékiek teljes jogú tagságát, csakúgy, mint a katonatisztekét. Rajtuk kívül a helybéli tanuló ifjak és kiskorúak atyjuk vagy más részvényes tag egyszeri bevezetése mellett, illendő magaviselettel maradhattak a kaszinó termeiben. Az ifjúság jelenléte azonban számos rendbontást eredményezett, ezért 1845-ben a helybéli ifjakat kitiltották a kaszinóból, s a továbbiakban csak a vidékiek maradhattak. A szigorú szabályozás ellenére is rendszeresen visszatérő problémát jelentett a hivatlan vendégek megjelenése a kaszinóban, akikkel hivatalból a rendbiztos volt köteles foglalkozni.⁴²

A kaszinó tagságának vizsgálatát nagyban megnehezíti, hogy nem maradt fenn tagkönyv, illetve tagnévsorok, így már a tagság létszámának a meghatározása is problémát okoz. A jegyzőkönyvekben összesen 112 tag neve szerepel az 1842 és 1847 közötti években, de ez bizonyosan nem fedi le a teljes tagságot. 1843 végéig például 39 tag neve ismert, s ekkor a jegyzőkönyvi bejegyzés szerint 62 részvényese volt az egyletnek.⁴³ Mindenesetre a tagság létszámára utaló elszórt bejegyzések alapján egy időben 60–80 fő közöttire becsülhetjük a kaszinó részvényeseinek számát.⁴⁴ További nehézséget jelent, hogy a névről ismert tagok majd ötödéről semmilyen további információt nem sikerült kideríteni.

Haan Lajos, a reformkori csabai kaszinó egyik meghatározó alakja az 1860-as években írott várostörténetében így fogalmazott: „A honoratiorok még 1842-ik esztendőben casinót állítottak”, majd néhány oldallal később azt is megmagyarázza, kit tekint ő ehhez a réteghez tartozónak: „Honoratiorok alatt értem a rendes iskolát végzett és vagy közhivatalokat viselő, vagy privát vagyonuk után élő tisztess. osztályt.”⁴⁵ A jegyzőkönyvben szereplő azonosított tagok vizsgálata megerősíti Haan állítását, úgy tűnik az ismert kaszinói tagságnak a zöme valóban ehhez az értelmiségi-tulajdonosi körhöz kapcsolható. A részvényesek között mindössze két báró és egy gróf képviselte az arisztokráciát, akik azonban a jegyzőkönyvek tanúsága szerint a kaszinó mindennapi életében nem játszottak fontosabb szerepet.⁴⁶ A nemesek száma pedig, bár jelentősnek mondható, szintén nem meghatározó: a tagságnak nagyjából harmada a biztosan beazonosítható nemes, noha számuk ettől valamivel magasabb lehetett.⁴⁷ A részvényesek köré-

⁴² MNL BéML X. 58. 1. 13–15, 70, 92–93.

⁴³ MNL BéML X. 58. 1. 38.

⁴⁴ 1846-ban például közel száz részvényes tagról szól a jegyzőkönyvi bejegyzés (MNL BéML X. 58. 1. 123).

⁴⁵ Haan 1991: 43, 45.

⁴⁶ Mindhárman csak rövidebb ideig voltak a kaszinó tagjai: gróf Leiningen Lajos – egyike azoknak a kisebb birtokosoknak, akiknek 1845-ben örökváltságot fizetett a város – még 1844 előtt eltávozott a megyéből, s emiatt törölték is a tagok sorából (MNL BéML X. 58. 1. 75). Az ifjú báró Rudnyánszky Gyula nem sokkal 1845 októberi belépése után elhunyt (Héjja 2009: 433), míg az 1846-ban a kaszinó tagjai közé felvett báró La Marról mindössze annyi tudható, hogy a helyben állomásozó katonaság őrnagya volt, s mint ilyen, szorosabban nem kötődött a településhez (MNL BéML X. 58. 1. 117).

⁴⁷ Békés megyében a nemesség száma és aránya a 18. század végén még mélyen az országos átlag alatt volt (1787-ben 0,72%, szemben az országos 4%-kal), bár 1848-ig a betelepülések is

ben egyértelműen a honorácior réteg dominált: a helyi egyházak papjai, lelkészei, tanítók, megyei, városi és uradalmi tisztviselők, kiegészülve a nemesi értelmiségi-tisztviselői réteggel. Emellett a kifejezetten polgári elemek is megjelentek a tagság soraiban (kereskedők, gyógyszerészek, haszonbérlok stb.), ezzel szemben a kézműves-iparos réteg teljesen hiányzik. Ugyanez állapítható meg a település vezetésében meghatározó szerepet játszó, módos jobbágy-paraszti rétegről, Erdmann Gyula szavaival élve a „hangadó parasztpolgárságról”,⁴⁸ beleértve annak legrepresentatívabb képviselőit, a bírókat is. Az ő esetükben egyértelműen nem a vagyoni különbség, hanem a kulturális-műveltségbeli elkülönülés lehetett a döntő szempont. Szemléletesen érzékelteti a kaszinói tagságnak ehhez a társadalmi csoporthoz való viszonyát, hogy a „táncvigalmakra [...] a városi előjárókat (feleségeikkel együtt) is meghívták. A jobbágy-paraszt bíró és tanácsbeli társai nem voltak casinótagok, az »úri társaságban« való forgolódás is idegen lehetett számukra, ezért volt például szükség felszólításukra, hogy »illedelmes posztóruhában« jelenjenek meg a mulatságon.”⁴⁹

Az eddigieket Csaba reformkori társadalmi összetételével összevetve megállapítható, hogy a felnőtt adózó-kereső népesség több mint 90%-át kitevő paraszti (telkes jobbágyi és zselléri) réteg, illetve a 6% fölötti kézműves réteg szinte teljesen hiányzott, a település 22 ezer főt meghaladó lakosságának döntő része tehát egyáltalán nem képezte társadalmi bázisát a helyi kaszinónak. Ezzel szemben a teljes lakosság 0,64%-át kitevő honoráciorok és 1,16%-át képviselő nemesi szolgák (uradalmi alkalmazottak) csoportjának szerepe meghatározó volt az egyesület életében. Ez a számában kicsi, de jól képzett és művelt réteg a helyi nemességgel kiegészülve alkotta a település közügyek iránt érdeklődő, polgárosodó, társas életet és művelődést igénylő, szűk körű, de annál aktívabb, hangadó rétegét.⁵⁰

A tagságon belül több szintű családi-rokoni összefonódás tapasztalható: egy-egy család gyakran több taggal is képviseltette magát, például az Omaszta família 8 fővel, a Haan és Koricsanszky család 3-3 fővel, s több olyan família is volt, amely közvetlen házassági kapcsolatban állt egymással (pl. Endreffy–Jeszenszky–Omaszta, Jeszenszky–Fiker, Omaszta–Thomka; Haan–Wilym stb. rokonságok). Ez a szoros családi-rokoni összefonódás azonban nem annyira

köszönhetően folyamatos emelkedést mutatott. Míg Csabán 1737-ben mindössze 7 nemesi írtak össze, 1837-ben már 47-en voltak, közülük azonban csak 7 rendelkezett birtokkal (Erdmann 2004: 214–215). A csabai nemességről még: Erdei 1991: 769–776.

⁴⁸ A település irányításában döntő szerepet játszott ez a „hangadó parasztpolgárság”. „Az előjáróság tagjai mindig a módos gazdák és iparosok közül kerültek” (Erdmann 1991: 649–653).

⁴⁹ Erdei 1991: 783.

⁵⁰ Csaba reformkori társadalmáról: Erdmann 1991: 530–562. A jobbágy-paraszti réteg kimaradása a szerveződő egyesületi életből általánosnak tekinthető a korszakban. Ezt a réteget a civil önszerveződés majd csak a kiegyezés utáni években éri el, s akkor is élesen elkülönülve a „felet-tük álló társadalmi csoportoktól”. A kérdéshez való viszonyulást jól példázza az orosházi kaszinó esete, ahol is 1841-ben egy izraelita felvétele ellen három tag a következő indokkal tiltakozott: „nem kell az alapszabályokat értelmükön túl csigázni, mert könnyen jöhetne valaki azon ferde következtetésbe, mint ha a becsületes paraszt is lehetne az orosházi casino tagja” (Orosházáról. *Pesti Hírlap* 1841. augusztus 28. 583).

a kaszinói tagságnak, mint inkább magának a csabai honorácior rétegnek a sajátossága, s ez is inkább ennek a csoportnak a dominanciáját erősíti a kör tagságán belül.⁵¹ Vallási szempontból is nyitott a kaszinó, a térség valamennyi jelentős felekezete képviseltette magát a tagok között, bár az evangélikus többség volt jellemző, ami szinte egyenesen következett a város vallási képéből.⁵² Melléjük azonban szép számmal akadtak katolikusok, és találunk a református, az ortodox és az izraelita felekezethez tartozókat is, bár az utóbbiak helyzete, mint arra már utaltunk, nem volt teljesen egyértelmű.⁵³ Mindezek alapján összességében megállapítható, hogy a hagyományos feudális-rendi korlátokon valóban átlépett a kaszinó, ebből a szempontból nyitott volt, de a tagság műveltségi-kulturális jellemzői szempontjából mégis meglehetősen homogénnek tekinthető.

A KASZINÓ MŰKÖDÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

A Békéscsabai Casinó a reformkorban nem rendelkezett saját épülettel, az alapításkor előbb a Paulovics-féle vendéglőben, később a Berger-féle nagyvendéglőben béreltek helyiségeket: az 1844-es szerződés alapján három szobát, valamint a nagyterem és ruhatár használati jogát táncvigalmak alakalmával.⁵⁴ A körülmények messze nem voltak ideálisak az első béreltnél: „az alsó traktusban lakó Friedenstein nevű izraelita az utca ajtót már 8 órákor estve zárogatja, az udvart bitorolja [...] sőt azzal is fenyegetődni mer, hogy az ajtót végképpen becsukandja, azon senkit bebocsájtani nem fog” – olvasható a jegyzőkönyv egyik 1843-as bejegyzésében, míg a kaszinó új helyre való költözése után a fogadós tartott aprójószágot az olvasóterem ablaka alatti udvaron, „melynek folytán az olvasó közönség több rendkívüli alkalmatlanságokat kénytelen elszenvedni”.⁵⁵ Ezek után nem meglepő, hogy 1846-ra megfogalmazódott a kaszinói tagság körében az igény egy saját épületre. Történtek is előkészületek – a városi tanács 50 pft-ért házhelyet biztosítana – de a kaszinó szűkös anyagi helyzete miatt elnapolták a vásárlást.⁵⁶

Az egyesület által bérelt három helyiséget olvasó-, társalkodó- illetve biliárd- vagy játékszobaként használta a kaszinó. A jegyzőkönyvi bejegyzések alapján rekonstruálható az egyes helyiségek berendezése is. Az olvasószobában székek

⁵¹ „Az értelmiség lényegében zárt, kissé belterjes réteget képezett; egymás között házasodtak, s lányaikat »legrosszabb esetben« is iparoshoz adták. [...] A belterjességbe persze a szomszédos és régióbeli értelmiség is beletartozott” (Erdmann 2004: 220).

⁵² Csaba felekezeti viszonyai 1845-ben: evangélikus 82,28%, római katolikus 13,63%, ortodox 2,26%, izraelita 1,21%, református 0,27% (Erdmann 1991: 526).

⁵³ A kaszinói tagság valamivel több mint felének, 64 főnek ismert a felekezeti hovatartozása, körükben az egyes felekezetek aránya a következő: evangélikus 53,1%, római katolikus 32,8%, ortodox 3,1%, izraelita 7,8%, református 3,1%.

⁵⁴ MNL BéML X. 58. 1. 13, 52.

⁵⁵ MNL BéML X. 58. 1. 28, 89.

⁵⁶ MNL BéML X. 58. 1. 143, 146, 148, 154, 156.

és asztalok voltak, állvány az újságoknak, üvegajtós zárható könyvtárszekrény, illetve a falon egy fekete hirdetőtábla. 1846-ban tervezték ennek a szobának – mint ami a „legkevésbé van a romlásnak és szennynek kitéve” – a „kibútorozását csinosabb bútorokkal”: Szegedről kívántak hozatni 2 tükröt és 16 szalmaszéket.⁵⁷ A társalgószoba berendezését székek és asztalok alkották, míg a tekézőteremben a tekeasztal mellett egy pamlag, valamint „kitömött és behúzatott lócák” voltak. A falakat 1847-től „érdemes honfiak képei” díszítették, míg az egyes termek berendezését 2-2, hamuzóként is szolgáló „köpőláda”, valamint „szélszellyentűk” tették teljessé. Az egylet 1845-ös leltára szerint a kaszinóban 24 szék volt, melyekből 9 hiányzott, a keményfa játékasztalok viaszvászonnal, a többiek zöld posztóval voltak bevonva.⁵⁸

A téli hónapokban a fűtés kérdése sem volt megnyugtatóan rendezve: 1845 őszén a társalgási terembe kandalló építését kezdeményezték a tagok, mivel az kényelmesebb és füstmentes, a választmány azonban helyette öntöttvas kályha beszerzését javasolta, melyből egy cső vezetne a szomszédos biliárdterembe. Végül forráshiányra hivatkozva mindkettőt elvetették, majd 1846 januárjában már egy „pléh kemence” készíttetéséről döntöttek.⁵⁹

A kaszinó működésének körülményeit alapvetően meghatározta az egyesület gazdálkodása. Mint fentebb már említettük, a napi pénzügyekben a választmány döntött, a nagyobb tételeket pedig a közgyűlés hagyhatta jóvá. Az egylet pénztét ténylegesen a pénztárnok kezelte, aki a félévi és éves elszámolás mellett havi írásos számadással is tartozott a választmánynak. A kaszinó bevételei a tagdíjból, a kártya, biliárd, sakk, dominó után beszedett játékdíjakból,⁶⁰ a könyvtári késedelmi díjakból, alkalmi eladásokból, valamint a táncmulatságok nyereségéből tevődtek össze. A kaszinó éves bevétele mindezek alapján 500–800 forint között mozgott, 1846-ban például 810 pft 36 kr volt, miközben az éves kiadása 515 ft 45 kr-ra rúgott. Ebben az évben az egyesületnek így 294 fr 51 kr maradványa keletkezett, a kasszában ennek ellenére csak alig több mint 7 forint volt, ugyanis a pénztár felé több mint 287 forint adóssága volt a tagoknak tagdíj, illetve játékdíj formájában.⁶¹ Utóbbi kapcsán elmondható, hogy a tagság fizetési hajlandósága az évek előrehaladtával egyre rosszabbá vált, s így az éves költségvetés 30–40%-át meghaladó tartozások halmozódtak fel, melyek behajtása szinte reménytelen vállalkozásnak tűnt. A szóbeli és írásbeli felszólítások sora, az adó-

⁵⁷ MNL BéML X. 58. 1. 60, 72, 144.

⁵⁸ MNL BéML X. 58. 1. 58, 72, 77–78.

⁵⁹ MNL BéML X. 58. 1. 99, 101, 110, 114.

⁶⁰ A kaszinó termeiben a különböző kártyajátékokat, illetve a tekét (biliárd), a sakkot és később a dominót csak játékdíj (taxa) lefizetése ellenében játszhatták a tagok. A játékoknak külön díjazása volt a nappali és az esti órákban. A sakk és a dominó például nappal díj nélkül volt játszható, a biliárd díja pedig 1845-ben egy órára nappal 10, míg este 20 krajcárban volt megállapítva. A játékdíjakat, mint arról fentebb már szó volt, az 1844/45-ös esztendőben a kaszinó saját kezelésében tartotta, míg más években bérbe adta a fogadósnak (MNL BéML X. 58. 1. 12, 46, 112, 124).

⁶¹ MNL BéML X. 58. 1. 129.

sok névsorának kifüggesztése megszégyenítő büntetésképpen a hirdetőablára, szóbeli perrel való fenyegetés stb. mind-mind eredménytelennek bizonyultak, s ez oda vezetett, hogy a kaszinónak rendszerint nem maradt pénze az alapvető-kenyéségen túli „fejlesztésekre”.⁶²

A KASZINÓ KÖNYVTÁRA

Mint a kaszinó céljai kapcsán már korábban láthattuk, az egyesület alapvető feladatának tekintette az ön- és közművelést könyvek és folyóiratok beszerzése és olvasása által. A könyveket a könyvtárosi feladatokat is ellátó levéltárnok kezelte, az olvasószoba asztalán könyvjegyzék segítette az olvasókat a válogatásban. A könyvek és hírlapok lapozgatására az olvasószoba szolgált, azokat onnan kivinni szigorúan tilos volt. Ezt persze a tagok gyakran nem tartották be, ami rendszeres panaszt vont maga után a könyvtáros részéről. A helybeni olvasás mellett azonban lehetőség volt a könyvtári állomány kölcsönzésére is: a könyvek és folyóiratok egyaránt kölcsönözhetőek voltak, utóbbiak azonban csak a kötetetés és fél év letelte után. A kölcsönzés ideje maximum 2 hét lehetett, ami viszont meghosszabbítható volt, ha az adott tételre nem volt előjegyzés. A könyvtár kölcsönzési nyitvatartása heti egy alkalomra korlátozódott: kezdetben vasárnap délelőtt, majd szombat este, végül vasárnap délutánonként volt lehetőség a kölcsönzésre. A késedelmi díj az első években napi 10 krajcár volt, melyet 1845-ben heti 10 krajcárra mérsékeltek.⁶³

Miből is válogathattak a részvényesek, ha olvasni akartak? Sajnos a kaszinónak nem maradt fenn sem a katalógusa, sem a kölcsönzési naplója, így erre a kérdésre nehéz pontos választ adni. A jegyzőkönyvekben a beszerzések kapcsán 76 cím szerepel, 100 fölötti kötetszámmal, ami egy nem nagy, de gazdag, tartalmas könyvtár képét vetíti elénk. Annál is inkább, mert a lista bizonyosan nem teljes! A könyvek beszerzésére három mód kínálkozott. A nagy többségéhez vásárlás útján jutott a kaszinó, Heckenast Váci utcai könyvkereskedéséből szereztve be a példányokat. Emellett ajándékozás útján is gyarapodhatott az egyesület könyvtára, 1845-ben például Haan Lajos ajánlotta fel az akkor megjelenő *Békéscsaba történetét* a kaszinónak. Ezek mellett több egyesületi tag is átengedett köteteket a saját könyvtárából a kaszinó részére használatra. A legjelentősebb ilyen gesztust talán Endreffy György részvényes tette, akinek felajánlása után a választmány elrendelte, hogy e könyvek jegyzékét a könyvtáros az olvasószobában „Endreffy könyvtár” cím alatt külön tegye közzé.⁶⁴

⁶² A tagság tartozásaira és a reménytelen behajtási kísérletekre számtalan példát találhatunk a kaszinó jegyzőkönyvében, csak néhány ezek közül: MNL BéML X. 58. 1. 24, 47, 75, 99, 118, 137, 158.

⁶³ MNL BéML X. 58. 1. 24, 27, 38, 42–43, 48, 58, 66, 100–101.

⁶⁴ MNL BéML X. 58. 1. 74, 102, 104, 108.

Az ismert könyvállományra a magyar művek dominanciája (csak néhány német nyelvű kötete volt a könyvtárnak) és a tematikai sokszínűség jellemző. Az erős társadalmi és politikai érdeklődés mellett (pl. Montesquieu: *A törvények szelleme*, az amerikai demokráciáról szóló több kötet) a külföldi és hazai állapotokat bemutató könyvek (pl. útleírások Észak-Amerikáról és Nyugat-Európáról, *Közhasznú Esmeretek Tára*, Fényes Elek *Statisztikája*) is megtalálhatóak voltak a könyvtárban. A korabeli modern magyar irodalom termése, a reformkor jeles alkotóinak – Kölcsey, Vörösmarty, Kisfaludy Sándor és Károly, Eötvös József, Szigligeti Ede stb. – munkái szintén ott sorakoztak a polcokon.⁶⁵ A külföldi szépirodalmat pedig a Kisfaludy Társaság külföldi regénytára, valamint Schiller összes műveinek tízkötetes német kiadása képviselte.⁶⁶

Ezek mellett a kaszinó évről évre bővülő folyóirat-választékkal várta a tagokat: az 1842-es induláskor öt lap megrendelése mellett döntött a választmány, míg 1847-ben már tizenhárom járattott az egyesület. Az eltelt hat év során huszoneköt különböző lap előfizetéséről maradtak adatok a jegyzőkönyvben, melyekből négy volt német nyelvű. A folyóirat-rendelésekre is jellemző volt a könyvek kapcsán már megfigyelt tematikai sokszínűség: politikai, társasági-irodalmi, illetve szaklapok egyaránt szerepeltek a kínálatban. Bár a kaszinó eszmeiségét egyértelműen a liberális ellenzékkel való azonosulás határozta meg, a politikai lapoknál valamennyi irányzat képviseltette magát: egyaránt olvashatták a tagok Széchenyi lapját, a *Jelenkort*, vagy a Kossuth-féle *Pesti Hírlapot* és a *Hetilapot*, netán a konzervatív *Budapesti Híradót*, illetve egy féléves szünet után 1845-től ismét az akkorra a centralisták kezébe kerülő *Pesti Hírlapot*. A hírlapmegrendeléseknél az újdonságokra is felfigyeltek, például a győri *Hazánk* már rögtön a megjelenése évében olvasható volt a csabai kaszinóban (*1. táblázat*).⁶⁷

MINDENNAPOK A KASZINÓBAN

A kaszinóban folyó egyik alaptevékenység a hírlapok és könyvek olvasása volt, illetve az ön- és közművelődés jegyében az olvasottak megvitatása értő társaságban – adott esetben egy jó pipa mellett.⁶⁸ Ezen túl a kaszinó fentebb már említett

⁶⁵ Ennek ellenére a *Pesti Divatlap* csabai levelezője az ifjú nemzedék, „Petőfi, Tompa, Jókay s több fiatal költőinknek a nemzet köztetszésével koszorúzott dolgozatait” hiányolta a könyvtárból, mondhatni jogosan, hiszen ismereteink szerint azok valóban nem szerepeltek benne (Csaba. *Pesti Divatlap* 1847. február 28. 287).

⁶⁶ A jegyzőkönyv könyvcímeket tartalmazó helyei: MNL BéML X. 58. 1. 40, 47, 49, 53, 55, 60, 69, 98, 104, 108, 142. A csabai kaszinókönyvtár ismertetése: Fülöp 1978: 135–136.

⁶⁷ A folyóirat-rendelések jegyzőkönyvi adatai: MNL BéML X. 58. 1. 12, 14–16, 19, 25–26, 29, 40, 52, 58, 63, 97–100, 105, 135, 141, 150. A csabai kaszinó folyóiratairól még: Fülöp 1978: 123–124.

⁶⁸ Állandó vita tárgyát képezte az egyesületben: van-e dohányzás az olvasószobában, vagy sem. Végül kompromisszumos megoldás született a kérdésben: nyáron engedélyezett a dohányzás, mert akkor szellőztethető a terem, télen azonban nem (MNL BéML X. 58. 1. 25, 116, 122, 135).

1. táblázat

<i>Folyóirat megrendelések</i>											
FOLYÓIRAT NEVE	1842	1843	1843	1844	1844	1845	1845	1846	1846	1847	1847
<i>Pesti Hírlap</i>	x	x	x	x		x	N	x	x	x	x
<i>Erdélyi Híradó</i>	x						I	x	x	x	x
<i>Vasárnapi Újság</i>	x						N				
<i>Magyar Gazda</i>	x	x	x	x	x	x	C	x	x	x	x
<i>Athenaeum</i>	x	x	x				S				
<i>Leipziger Allgemeine Zeitung</i>		x	x								
<i>Honderű</i>		x					A				
<i>Jelenkor</i>		x	x	x	x	x	D	x	x	x	x
<i>Országgyűlési Tudósítások</i>			x				A				
<i>Életrajzok</i>				x	x	x	T	x	x	x	x
<i>Augsburger Allgemeine Zeitung</i>				x	x	x		x	x	x	x
<i>Merkúr</i>					x	x					
<i>Regelő Pesti Divatlap</i>					x	x		x	x	x	x
<i>Budai Német Hírlap</i>					x						
<i>Hírnök</i>						x					
<i>Budapesti Híradó</i>						x		x	x	x	x
<i>Hetilap</i>								x	x	x	x
<i>Pesther Zeitung</i>								x	x	x	x
<i>Protestáns Egyházi Lap</i>										x	x
<i>Katholikus Egyházi Lap</i>										x	
<i>Magyar Szépirodalmi Szemle</i>										x	x
<i>Győri Hazánk</i>											x

kettős, „olvasási és mulatási” céljának megfelelően a különböző játékok – mint a biliárd, kártya, dominó, sakk – is nagy népszerűségnek örvendtek a kaszinói tagság körében, s mint arról már korábban szó volt, az utánuk szedett játékpénzek az egyesület komoly bevételi forrását jelentették.⁶⁹ Bár kaszinói keretek között ezek alapvetően nem számítottak hazárdjátéknak, 1845 végén a makaó és a ferbli már olyan nagyban ment, hogy az a kaszinó jó hírét veszélyeztette a választmány szerint, és a már ismertetett „ferbli-botrány” az egyesület legnagyobb vezetési válságához vezetett.

A mindennapi szórakozások mellett a nagyobb társasági események szervezése is az egyesület tevékenységei közé tartozott: a kaszinói társasági élet csúcspontjait az évente 3-4 alkalommal megrendezett táncmulatságok jelentették, melyek rendszerint valamilyen jótékony vagy közhasznú cél támogatására szerveződtek (mint 1844-ben a helyi árvízkárosultak megsegítésére 92 pfr 42 kr nye-

⁶⁹ MNL BéML X. 58. 1. 12, 46 122, 144.

reséggel), s rendszerint a helyi mellett a környező települések hölgykoszorúját is megszólították. 1843-ban például a csabai kaszinó levélben fordult a mezőberényi hölgytársasághoz, és a bálra való invitálás mellett tombolatárgyak készítésére is felszólította őket.⁷⁰ A jól sikerült bálokról a *Pesti Divatlap* csabai levelezője is rendszeresen beszámolt. Az ő jelentéseiből tudjuk például, hogy a kor „magyar ruha, magyar tánc” divatja a csabai kaszinó tagjait sem hagyta közömbösen:

„Helybéli casinónk által rendezett pünkösdi vigalmunk oly érdekes és sikerült volt, hogy ahhoz hasonlóra aligha emlékezünk. Igen emelék annak díszét vidékről szép számban egybesereglett kedves vendégeink is. [...] Magyar szabású öltönyökben ismét a szomszéd békésiek, s kivált a derék hölgyek tűntek ki; a társalgás s a szellem, mely azon átlengedett, tisztán magyar s nemzeties volt. [...] A csárdást magasztos lelkesedéssel táncoltuk, azonban sajnos, többször csak soron kívül, mert a táncrendben kijelölt kettőt a lelkes közönség méltán kevesellte.”⁷¹

A viszonylag ritka táncmulatságok mellett a helyi társasági élet fellendítése érdekében 1846-ban a tagok egy része heti rendszerességgel tartandó estélyek szervezését is indítványozta a kaszinóban a helyi cigányzenekar közreműködésével, azáltal igyekezve több lehetőséget biztosítani a csabai hölgyeknek a kaszinó életébe való aktívabb bekapcsolódásra, egyúttal támogatva a helyi zenészeket is.⁷²

A kaszinó azonban nem csak a művelődés és társas élet fóruma volt, tevékenységének a helyi közösséget érintő fontos gyakorlati vonatkozásai is voltak. Haan Lajos így fogalmazta ezt meg naplójában: „A casino volt azon központ, amelyben összegyöttünk, eszméket cseréltünk, indítványokat tettünk s a városnál és az egyháznál azokat létesíteni igyekeztünk.”⁷³ Az egyesület szerzteágazó gyakorlati tevékenységének sorából csak néhányat emelnénk ki. A város kulturális élete szempontjából volt jelentős a kaszinóból induló műkedvelő társaság szervezése és támogatása, valamint a cigányzenekar felkarolása.⁷⁴ A helyi gazdasági élet fellendítése érdekében pedig a védegyeleti mozgalom megszervezése a településen, illetve egy csabai gazdasági egylet felállításának kezdeményezése kapcsolható a kaszinóhoz. A védegyeleti mozgalomhoz való csatlakozás – ismerve az egyesület Kossuthoz való kötődését a *Pesti Hírlap* kapcsán – nagy buzgalommal zajlott a kaszinói tagok pártolásával a városban. Eredményeiről a *Pesti Divatlap*ban

⁷⁰ MNL BéML X. 58. 1. 61; MNL BéML V. A.326.b. 12. dosszié.

⁷¹ Békés-Csaba. *Pesti Divatlap* 1845. május 18. 497–498.

⁷² MNL BéML X. 58. 1. 123.

⁷³ Papp (szerk.) 1971: 58.

⁷⁴ 1844-ben Omaszta József kaszinói tag rendezésében a kórház javára tartottak sikeres műkedvelő előadást Csabán (MNL BéML X. 58. 1. 60). Két évvel később azonban már hiába próbálkoztak, a szervezés nem járt eredménnyel (MNL BéML X. 58. 1. 125). Az esetről a *Pesti Divatlap*ban is megjelent három levél, melyek egyikében a kudarc okaként „az alkalmas és elegendő emberek” hiányát jelölte meg a levelező (Békés-Csaba. *Pesti Divatlap* 1846. június 11. 479). A műkedvelő társaság meglévő díszleteit ezek után a Békési Kaszinó vette bérbe a csabaiaktól (Hajnal 1878: 22–25).

az ország közvéleménye is értesülhetett 1845-ben: „Békés-Csabán mintegy 400 egyén kötelezé el magát a honi iparvédésre, s ez egy helyen az ügy kitűnő hévvel pártoltatik.”⁷⁵ Ugyanebben az évben indult útjára kaszinói kezdeményezésre és a kaszinói elnök, Omaszta Zsigmond elnökletével a csabai gazdasági egyesület, melynek célját a következőkben határozták meg az alapítók: „A csabai nép hajlamával köztudomás szerént összhangzásban lévő manufacturális cikkeknek nagyobb szerűlegi üzettetésének előmozdítása.”⁷⁶ Ezek után nem meglepő, hogy a csabai kaszinó tevékenységéről tudósító levél 1846 őszén a következő sorokkal indult a *Pesti Divatlap*-ban: „Egy idő óta egymást gyakorta váltó casinói védegyeleti és gazdasági üléseink, élénk mozgalomra és eszmesúrlódásra nyújtanak alkalmat közöttünk.”⁷⁷

* * *

Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy a Békéscsabai Casinó a reformkor liberális eszmevilágának befogadója, hordozója és terjesztője volt Békés megyében, kovásza a térségben annak az erjedésnek, amely 1848-hoz vezetett. Pártolta a magyar nyelv és kultúra ügyét, támogatta a honi gazdaság fejlesztését. A rendi kötöttségeken valóban átlépő tagfelvételi gyakorlata, az alapszabályban is rögzített demokratikus elvek mentén szerveződő belső élete megfelelő nyilvános fórumot teremtett az elsősorban a helyi honorácior és nemesi-értelmiségi réteg köréből toborzódó tagság számára a közéletbe és politikába való tevékeny bekapcsolódásra: kötelékében pallérozódó tagjai aktív szereplői voltak a korszak helyi politikai életének, és a nagy idők szavát meghallva 1848–1849-ben is kiálltak a haza ügye mellett.⁷⁸

⁷⁵ Gyulán. *Pesti Divatlap* 1845. április 6. 227.

⁷⁶ MNL BéML X. 58. 1. 80.

⁷⁷ Békés-Csaba. *Pesti Divatlap* 1846. november 22.

⁷⁸ Haan Lajos naplójában a következő sorokkal emlékezett meg a csabai kaszinó szerepéről 1848 tavaszának helyi eseményein: „Az általános országos mozgalom nem lehetett hatás nélkül Csabán sem. A kaszinóban naponként mind sűrűbben gyülekeztiünk, s politizáltunk. [...] Nemsokára megalakult a nemzetőrség is Csabán. Szinovicz jegyző volt az első, aki puskával a vállán egy óra hosszat, mint nemzetőr járt fel s alá a városháza előtt, míg más váltotta fel. A templomban hála istentiszteletet tartottak a vér nélküli forradalom keresztülvitele örömére. Édesatyám szolgált az oltár előtt, Broszman pedig prédikált, lelkesen, hatalmasan” (Haan 1971: 69–70). A szövegben említett Szinovicz Lajos csabai jegyző és Broszmann Dániel evangélikus lelkész, csakúgy, mint Haan Lajos, a csabai kaszinó tisztikarának többször újraválasztott tagjai voltak. A *Pesti Hírlap*-nak a március 15-i forradalmat követő Békés megyei tudósítása is megemlékezik a csabai kaszinóról, ahol is társas vacsorára gyülekeztek össze a gyulai közgyűlésre igyekvő környékbeli küldöttek, ahol az országos nagyságok – Kossuth, Batthyányi Lajos – mellett a társaság „poharat emelt Omaszta Zsigmond egészségére, ki már annyit küzdött s áldozott, s ki ha kell, újra és ismét mindig vívand a nép javáért” (Békés megye, mártius 23-kán. *Pesti Hírlap* 1848. április 2. 287). A csabai kaszinó, s még inkább a kaszinói tagság 1848–1849-ben játszott szerepéről további adatok: Oláh 1889; Jároli (szerk.) 1995.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (MNL BéML)

IV.B.152.a. A Békési (Békés–Csanádi) Cs. Kir. Megyehatóság iratai. Elnöki iratok, 1850–1860.

V.A.326.b. Mezőberény nagyközség iratai. Közigazgatási iratok, 1756–1848.

X. 58. 1. A békéscsabai casinónak Jegyzőkönyve 1842-től 1847-ig. A Békéscsabai Kaszinó Iratai, 1842–1942.

X. 58. 3. A százéves békéscsabai „Casino Egylet” . Dr. Haan Albert előadása – a békéscsabai kaszinó százéves jubileumát ünneplő díszközgyűlésen, 1942. A Békéscsabai Kaszinó Iratai, 1842–1942.

Pesti Divatlap, 1844–1847.

Pesti Hírlap, 1841, 1848.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bösze Sándor 1997: *„Az egyesületi élet a polgári szabadság...” Somogy megye egyesületei a dualizmus korában*. Kaposvár.

Dominkovits Péter 1994: Adalékok Győr város és megye egyesületeinek történetéhez a reformkor második szakaszából. *Győri Tanulmányok* 14–15. 165–178.

Erdi Aranka 1991: A nem paraszti rétegek, a polgárosodás kezdetei 1848 előtt. In: Jankovich B. Dénes – Erdmann Gyula (szerk.): *Békéscsaba története. I. kötet. A kezdetektől 1848-ig*. Békéscsaba, 769–796.

Erdész Ádám (szerk.) 2018: *Körök, egyletek. A civil társadalom története a dualizmus kori Békés megyében*. Gyula.

Erdmann Gyula 1991: Csaba társadalma, gazdasága és önkormányzata 1772–1848. In: Jankovich B. Dénes – Erdmann Gyula (szerk.): *Békéscsaba története. 1. kötet. A kezdetektől 1848-ig*. Békéscsaba, 521–723.

Erdmann Gyula 2004: Nemesek, értelmiségiek, iparosok és kereskedők Csabán a XVII. század végétől 1848-ig. In: Erdész Ádám – Á. Varga László (szerk.): *Történelem és levéltár. Válogatás Erdmann Gyula írásaiból*. Gyula, 214–232.

Eőry Gabriella 2017: A kaszinók elterjedése Magyarországon. *Századok* (151.) 4. 809–842.

Fülöp Géza 1978: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest.

Haan Lajos 1991: *Békés-csaba. A város története a kezdetektől a XIX. század harmadik harmadáig*. Békéscsaba.

Hajnal István 1878: *A Békési Kaszinó története: két felolvasás az egylet 1871-ik szeptember 21-iki s 1877-ik január 7-iki közgyűlésében*. Békés-Gyula.

Héjja Julianna Erika 2009: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848*. Gyula.

- Járolí József (szerk.) 1995: *Dokumentumok az 1848–49-i forradalom és szabadságharc Békés megyei történetéhez*. Gyula.
- Murányi Lajos 1993: *A reformkori Fejér vármegye olvasáskultúrája. A székesfehérvári kaszinók és a Fejér Megyei Olvasótársaság*. Székesfehérvár.
- Oláh György 1889: *Békésvármegye 1848–1849*. Gyula.
- Pajkossy Gábor 1993a: Egyesületek a reformkori Magyarországon. *História* (15.) 2. 610.
- Pajkossy Gábor 1993b: Egyesületek Magyarországon és Erdélyben 1848 előtt. *Korunk* (3.) 4. 103–109.
- Papp János (szerk.) 1971: *Haan Lajos naplója (részletek)*. Békéscsaba.
- Pór Edit (szerk.) 1988: *A magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig*. 1–3. kötet. Budapest.
- Reisz László 1988: Egyletek a dualizmuskori Magyarországon. *Statisztikai Szemle* (66.) 10. 930–946.
- Silber, Michael K. 1992: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”. *Századok* (126) 1. 113–141.
- Tóth Ágnes 1998: A kaszinó szerepe a reformkori Debrecen életében. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve* 25. 75–101.
- Tóth Árpád 2001: Önszervezés és önszerveződés. Temetkezési és betegsegélyező egyletek a reformkori Pesten. *Korall* (2.) 5–6. 49–71.
- Tóth Árpád 2005: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest.